

Het gebied: het Hondshalstermeer

Egbert Boekema

Inleiding

Het Hondshalstermeer (HHM) ligt tussen Nieuwolda en Wagenborgen in Oost-Groningen en is in het kader van landinrichting in het begin van de jaren tachtig gerealiseerd op voormalige landbouwgrond. Het is ondanks zijn oppervlakte van 160 hectare een van de minder bekende natuurgebieden in Groningen. Op de plek van het huidige HHM moet lang geleden een moerasgebied hebben gelegen, dat later door zeeklei overdekt is geraakt. De bodem bestaat uit een dunne laag klei op een slappe, venige ondergrond. Door deze dunne kleilaag is de draagkracht van de grond gering en voor de landbouw marginaal geschikt. Toen er eind jaren zeventig plannen voor herinrichting kwamen werd daarom naar een nieuwe bestemming gezocht. Omdat er in de omgeving zeer weinig open water aanwezig was koos men voor de aanleg van een meer dat behalve een natuur- ook een boezemfunctie zou krijgen. Door vergroting van de boezem, die afwatert op de Eems bij Termunterzijl, werd de opslagcapaciteit van overtollig water aanzienlijk vergroot. Deze tweeledige functie heeft wel als nadeel dat een peilbeheersing ten behoeve van natuurbeheer niet mogelijk is. Vanaf het begin is het Hondshalstermeer door de eigenaar Staatsbosbeheer (SBB) als natuurgebied beheerd. Wandel- en fietspaden werden niet aangelegd en waterrecreatie is verboden. Er is

alleen een kanoroute langs de westzijde. Maar SBB is niet de eigenaar van de grond buiten de ringdijk en aan de gehele zuid- en westzijde loopt tegenwoordig een verhard fietspad. Aan de noordzijde bij Wagenborgen is het gebied niet goed ontsloten. Wel is hier een uitkijkpunt aan het meer ingericht. Het uitzicht vanaf de zuidzijde is echter veel beter. Hier staat dan ook een schuilhut op hoge poten van waaruit een groot deel van het HHM te overzien is. Het HHM was het eerste natte natuurgebied in de provincie Groningen dat op voormalige landbouwgrond is ontstaan. Inmiddels zijn we ruim twintig jaar verder en is dit een goed moment om een overzicht te geven van hoe dit eerste natuurbouwobject zich heeft ontwikkeld. Dit artikel is gebaseerd op circa zeventig bezoeken, voornamelijk in de jaren 1981-1986 en 1999-2003, en ook op gegevens van SBB uit de gehele periode.

Terrein

Het HHM is in feite achter de tekentafel ontworpen. Men heeft gestreefd naar zo weinig mogelijk invloeden van buiten. Vandaar dat er nauwelijks een oeverzone is en dat de circa veertien hectare grond binnen het meer in de vorm van eilanden is aangelegd (Hooft en Post, 1979). Het HHM heeft zijn grootste lengte in de richting ZW-NO. Dit is tevens de meest voorkomende windrichting in Nederland. Vandaar dat drie grote eilanden het meer in

ongeveer vier stukken verdelen om de golven te breken. Er is een vierde, kleiner eiland recht voor de schuilhut. Desondanks staat er soms een aanzienlijke deining. Van het oostelijke eiland is inmiddels circa tien meter verdwenen, wat te zien is aan de steiger die er nu niet meer aan vastzit. Zonder beschermende maatregelen zal dit eilandje over enkele tientallen jaren verdwenen zijn. Ook de oevers hebben van afslag te lijden gehad maar een aantal jaren geleden is dit rigoreus aangepakt door de aanleg van een beschoeiing van losse steenbrokken. Deze beschoeiing ligt iets van de kant af waardoor er plaats is voor een twee meter brede rietkraag tussen de dijk en beschoeiing. Het westelijke en middelste eiland zijn groter. Oorspronkelijk was hier extensieve beweiding met koeien maar dat was te bewerkelijk. Het westelijke eiland is nu grotendeels met riet begroeid; op het middelste groeit ook gras, dat af en toe wordt gemaaid. Bij de aanleg is getracht plas-drassituaties te creëren door ondiepe oeverzones aan te leggen. Desondanks staken de eilanden bij de aanleg minstens een halve meter boven het water uit. Vandaar dat de totale hoeveelheid geschikte biotoop voor steltlopers en dergelijke in feite gering is geworden. In de loop van de tijd zijn de oevers bovendien steeds verder begroeid geraakt, wat onvermijdelijk is als de waterstand het hele jaar ongeveer gelijk blijft. Om dit wat te verbeteren en grotere ondiepe zones te krijgen is rond 1995 alsnog een deel van het westelijke eiland afgeschoven. Van deze oeverzone komt in het zomerhalfjaar een deel net boven het water uit en trekt dan kleine aantallen steltlopers en andere watervogels aan.

Broedvogels

Vanaf 1981 zijn broedvogels bijgehouden en uit deze lijsten blijkt dat de broedvogelpopulaties aanzienlijk zijn veranderd. De meest karakteristieke soorten in de beginjaren waren Kluut en Kokmeeuw. Kluten waren er meteen vanaf het begin, met vele tientallen paren en met maximaal 161 in 1982. Daarna liep het aantal jaarlijks terug en in 1988 waren er nog maar twee over. Tegenwoordig worden slechts sporadisch Kluten gezien (tabel 1). De achteruitgang is

een rechtstreeks effect van het begroeid raken van de aanvankelijk open oeverzone.

Overigens werden er ook in de goede jaren nauwelijks Kluten volwassen, mogelijk vanwege te weinig geschikt voedsel.

Een andere opvallende verschijning was de Kokmeeuw. In de beste jaren van 1983-1986 ging het om 4.500-5.000 paren, een niet gering aantal. Net als op veel andere plaatsen in Nederland ging het ook hier bergafwaarts met de Kokmeeuw en uiteindelijk was de kolonie gereduceerd tot enkele broedende beesten en wat tweedejaars-vogels die wat meebaltsten. Mogelijk dat ratten de kolonie negatief hebben beïnvloed maar dat kan niet de hoofdoorzaak zijn. Het moet een verslechtering van de voedselsituatie buiten het HHM zijn geweest.

Veel andere steltlopers en moerasvogels uit de beginjaren zijn als broedvogel eveneens verdwenen, zoals Zomertaling, Kempphaan, Grutto, Visdief (maximaal 39 in 1984) en Zwarte Stern. Kleine Plevieren zaten zowel bij de eilandjes als in de modderige randzone buiten het HHM. De aanleg van het fietspad en de opkomst van een gesloten plantendek heeft deze zone echter ongeschikt gemaakt. De Fuut is achteruitgegaan maar broedt nog steeds met enkele paren.

Van de eenden is de Wilde Eend stabiel en broedt jaarlijks met vele tientallen paren. Op 17 juni 2003 kon ik vanaf de oevers zeventien vrouwtjes met gemiddeld vijf jongen tellen, ongetwijfeld slechts een deel van de broedvogels. Verder broeden Slobeend, Krakeend, Kuifeend, Tafeleend en Bergeend. De Grauwe Gans heeft recent gebroed en in 2003 waren er circa acht paren Nijlganzen. Rietvogels zijn toegenomen.

Er broeden nu Waterrallen (mogelijk in de beginjaren niet) en af en toe Porseleinhoenders en Baardmannetje. Op de eilandjes zitten regelmatig Sprinkhaanzangers, Blauwborsten en de gewone rietvogels. In de rietruigte langs de dijkes broeden jaarlijks zes tot tien paren van de Blauwborst (bijvoorbeeld vier mannetjes zingend op 2 juni 2002). Maar de Blauwborst is geen bijzonderheid meer in Groningen. Verder broeden er in de rietvelden jaarlijks enkele paren Bruine Kiekendief.

Minder aan water gebonden vogels zijn schaars maar in de spontane boomopslag op de eilandjes zitten inmiddels Houtduif, Grasmus, Zwarte Kraai en Winterkoning.

Trekvogels

Tabel 1 geeft een overzicht van maximale aantallen watervogels over de afgelopen vijf jaren, gebaseerd op enkele tientallen bezoeken verspreid over het jaar. Deze tellingen zijn verricht vanaf enkele plekken aan de zuidzijde vanwaar het HHM goed is te overzien.

Hieronder volgen wat bijzonderheden.

Een kleine slaapplek van Aalscholvers bevindt zich op het oostelijke eilandje. Vaak zit een tiental vogels op de steigers tot het echt donker begint te worden, waarna ze de bomen van het eilandje inkruipen. Vermoedelijk gaat het deels om vogels die overdag in de kanalen in de omgeving aan het vissen zijn. De slaapplek is vrijwel het hele jaar bezet, met enkele tientallen vogels van juli tot november en lage aantallen in het voorjaar (tabel 1).

Kleine aantallen Lepelaars foerageren soms rond het westelijke eiland, met maxima van acht op vijf augustus 2001 en vier op 15 augustus 2003. Bij het Hoeksmeer en de Tjamme zitten op jaarbasis ruwweg tien tot twintig maal zoveel Lepelaars, met inmiddels maxima van boven de vijftig, wat erop zou kunnen duiden dat de totale hoeveelheid geschikt ondiep water bij het HHM te gering is. Bij het SBB-reservaat aan de zuidwestzijde van het Schildmeer zitten doorgaans geen Lepelaars, vanwege het iets te diepe water, maar in de droge zomer van 2003 daalde de waterstand aanzienlijk en werden maximaal vijftientig gezien.

Vanwege de rust en het grote oppervlak geeft het HHM voldoende mogelijkheden aan pleisterende zwemeenden. Wilde Eend, Smient en Pijlstaart zijn de talrijkste soorten en er zitten regelmatig meer dan duizend eenden op het HHM. Een belangrijk deel van deze vogels foerageert overdag of 's nachts in de omgeving op akkers en weilanden. Wintertalingen (maximaal 1.300) komen mogelijk ook af op onkruidzaad rond het westelijke eiland. Lage aantallen Slobeenden snebberen het oppervlak af op zoek naar klein voedsel. Van de ove-

rige eendensoorten zijn alleen Kuifeend en Grote Zaagbek regelmatig met meer dan tien tot twintig exemplaren aanwezig.

In het winterhalfjaar pleisteren soms groepen van enkele tot vele honderden ganzen aan de noord-, west- en zuidzijde. Het gaat bijna alleen om Kolganzen en Grauwe Ganzen;

Rietganzen zijn schaars. Er is echter geen sprake van een permanent bezette pleisterplaats, zoals bijvoorbeeld in februari-maart bij het Hoeksmeer het geval is met duizenden Kolganzen. De ganzen zitten er dus 'met onregelmatige regelmaat'. De hoofdoorzaak is de beperkte hoeveelheid aaneengesloten grasland. Er is wel wintergraan en dergelijke rond het HHM maar ganzen die hierop foerageren worden regelmatig verjaagd. Zwanen komen nauwelijks rond het HHM voor, Nijlganzen echter in toenemende aantallen (tabel 1).

In de beginjaren, met tamelijk onbegroeide oevers, waren de aantallen steltlopers hoger dan nu. Alleen het westelijke eiland heeft een randzone die nog aantrekkelijk is voor steltlopers. Een moeilijkheid is echter de grote afstand en het feit dat dit eiland slechts gedeeltelijk vanaf één punt te overzien valt. Lage aantallen Kieviten, Kemphanen (maximaal 150 in juli 2003), Scholeksters en Oeverlopers pleisteren regelmatig. Af en toe slapen Wulpen in het ondiepe water, bijvoorbeeld veertig op 19 oktober 2000. Af en toe zitten er wat schaarsere soorten tussen zoals een

Temmincks Strandloper of een Steltkluut. Er slapen soms kleine aantallen Kokmeeuwen en Stormmeeuwen maar de laatste soort trekt in de avondschemer doorgaans na een korte stop op het water verder in de richting Eems/Dollard. Slechtvalk, Havik, Dwergmeeuw en Reuzenster zijn een enkele keer gezien. Gele Kwikstaarten slapen soms (of regelmatig?) in het riet van het westelijke eiland, zoals ten minste 150 op 7 augustus 2002. Soms pleisteren aanzienlijke aantallen zwaluwen boven het meer, op 30 april 2003 bijvoorbeeld 280 Gierzwaluwen, 80 Boerenzwaluwen en 130 Oeverzwaluwen. In de randzone van het HHM wordt af en toe een strookje akkerland niet geploegd. Groenlingen en Fraters zijn hier in de winter regelmatig aan te treffen.

Discussie

Het HHM is het eerste grotere gebied dat door natuurbouw is ontstaan op voormalige landbouwgrond. Daarna is er nog een serie terreinen bijgekomen, waarvan de Westerbroekstermadepolder van het Groninger Landschap er een is. De Tjamme bij Beerta en het Hoeksmeer bij Garrelsweer, van Staatbosbeheer, zijn (of waren, want het Hoeksmeer schijnt te worden uitgeruild met Natuurmonumenten) twee andere. Een tweede terrein dat in Groningen specifiek is aangelegd ter vergroting van de boezem is de Bergboezem Lettelbert ten noorden van het Leekstermeer, aangelegd vanaf 2000 en beheerd door het plaatselijke waterschap. Al deze gebieden zijn verschillend van karakter en dan met name wat de verhouding oppervlakte land-open water betreft. Bij alle bovengenoemde terreinen is er minder open water maar zijn er vaak duidelijk meer plas-drassituaties.

Ondanks de verschillen in wateroppervlak en vegetatie is een globale vergelijking met deze en andere watervogelgebieden mogelijk. Het blijkt dan dat een beperkt aantal soorten het goed doet bij het HHM, zoals Wilde Eend, Wintertaling, Pijlstaart en Smient. Maar er zijn er een heleboel die het relatief minder doen. Op het Hoeksmeer zitten soms meer dan 250 Slobeenden op een plas die niet meer dan enkele honderden meters lang en breed is. Dit geeft mogelijk aan dat dierlijk voedsel op het HHM niet in overmaat voorhanden, of juist niet goed bereikbaar is. Er zitten volgens SBB namelijk wel veel muggenlarven en kleine mollusken. Ook Krakeenden, die juist op plantenmassa afkomen, zijn niet talrijk. Mogelijk een effect van het niet al te schone oppervlaktewater? Gebieden die geïsoleerd liggen hebben vaak meer waterplanten, waar Krakeenden graag op afkomen. Op de plas van het SBB-reservaat bij het Schildmeer zaten op 3 september 2003 bijvoorbeeld 118 Krakeenden. Steltloperbiotoop is bij het HHM nauwelijks nog voorhanden. Ook bij de Tjamme en het Hoeksmeer is het slik door vegetatie-succesie een schaars goed geworden maar de ondiepe oevers zijn nog juist voldoende voor slaapplekken van Grutto's en Kemphanen en

in droge perioden is het water opdieper en kunnen ze er ook foerageren. Alles wijst er dus op dat bij het HHM te veel is gegraven ('diepe dalen, hoge bulten') met als gevolg het ontbreken van voldoende plas-drassituaties en daardoor weer lage aantallen van sommige watervogels.

Dit roept de vraag op of er in het HHM nog mogelijkheden zijn voor verbetering. Deze zijn er in potentie wel rond het grote westelijke eiland. Rondom dit eiland is permanent golfslag en de ondiepe delen die niet permanent droogvallen zullen daarom niet snel dichtgroeien. Op het westelijke eiland is aan de oostzijde destijds een hoge oeverwaluwendwand aangelegd. Hierin hebben echter nog nooit vogels gebroed en deze wand zou bijvoorbeeld het water ingeschoven kunnen worden, samen met achterliggende stukken van het eiland. Hierdoor zou de ondiepe oeverzone fors kunnen worden uitgebreid. Ook zou er slib of aarde van elders bijgestort kunnen worden. Aan slibdepots is doorgaans wel behoefte. Een ander idee is veel rigoureuzer. Aan de noordzijde wordt het Hondshalstermeer begrensd door een kanaal, het Hondshalstermaar. De noordoever van het kanaal is intact, de zuidoever van het kanaal is op diverse plekken doorstoken. Deze zuidelijke oever zou als waterkerende dijk hersteld kunnen worden en voorzien van een regelbare inlaat, zoals bij de Bergboezem in Lettelbert. (Ook aan de westzijde zou een korte dijk moeten worden aangelegd). Hierdoor wordt het mogelijk om de waterstand in het HHM te reguleren en te optimaliseren. Het HHM zou dan alleen als bergboezem voor noodgevallen moeten worden gebruikt en niet permanent in open verbinding met de boezem hoeven te staan, zoals nu bij Lettelbert het geval is. Wateropvang blijft mogelijk maar alleen als er bijvoorbeeld onvoldoende capaciteit in Termunterzijl is om water uit te slaan. Daar is overigens enkele jaren geleden een groot nieuw gemaal gekomen (gemaal Rozema) met ruim voldoende capaciteit voor normale hoeveelheden neerslag. Na herstel van de dijk zou de waterstand in het HHM gemiddeld een aantal decimeters lager kunnen zijn. Er komt dan een heleboel plasdrasland bij en dat nog wel op kleigrond, de

beste ondergrond voor steltlopers. Om overmatige vegetatie blijvend de kop in te drukken moet in de periode december-maart periodiek water ingelaten worden. Door verdamping kan dan gedurende het voorjaar en zomer vanzelf een gunstig drassig-slikkig biotoop voor vogels ontstaan. We willen benadrukken dat periodieke inundatie van de oeverzones op lange termijn beslist noodzakelijk is om de groei van hoge moerasplanten zoals riet, pitrus, rietgras en wilgen af te remmen. Hierbij moeten we denken aan een halve meter water. Dit zorgt voor de noodzakelijke dynamiek. Met de voorgestelde ingreep om het HHM van boezem los te koppelen komt er de mogelijkheid een natuurgebied als natuurgebied te beheren en niet als boezem met een natuurfunctie of slibdepot dat anders elders wel was aangelegd.

Conclusie

Samenvattend kan gesteld worden dat het HHM in zijn huidige staat een vrij belangrijk natuurgebied is voor broedende en pleisterende watervogels, dat alle bescherming verdient, ondanks het feit dat het in de loop van de tijd wat minder is geworden. Maar de verwachting

van Jan Jaap Hooft en Henk Post (1979) dat een gebied van grote allure zou ontstaan is niet uitgekomen. Desondanks is de aanleg een duidelijke verrijking geweest voor de wijde omgeving, waarin geschikte biotoop voor watervogels uitermate schaars was en is. Het is vooral een belangrijk gebied voor eenden en in mindere mate voor ganzen en steltlopers. De lage aantallen steltlopers en Lepelaars hebben alles te maken met het ontbreken van voldoende plas-drassituatie. Omdat het HHM een flink oppervlak heeft, heeft het voldoende potentie om zich verder te ontwikkelen. Dit is echter alleen goed mogelijk door middel van nieuwe investeringen in de inrichting, waardoor het gebied semi-permanent ontheven kan worden van zijn functie als boezem.

Met dank aan Leon Luijten (Staatbosbeheer) voor het beschikbaarstellen van gegevens uit de jaren 1981-1993.

Literatuur

J.J. Hooft en H. Post (1979) 'Natuurbouw in Groningen'. *Noorderbreedte* 3, 184-188.

